

Mykoła Łesiuk

Przykarpacki Uniwersytet Narodowy

im. Wasyla Stefanyka, Iwano-Frankiwnsk (Ukraina)

e-mail: mykolalesiuk@gmail.com

ORCID 0000-0001-5488-6626

GRAMATYCZNA KATEGORIA CZASU W JĘZYKU POLSKIM I UKRAIŃSKIM W UJĘCIU DIACHRONICZNYM

Gramatyczna kategoria czasu we współczesnych językach słowiańskich została odziedziczona z języka prasłowiańskiego, który charakteryzował się bardzo bogatym i skomplikowanym systemem form czasownika. Jest on, według Henryka Birnbauma [Бирнбаум 1987, 120–121], rezultatem głębokiej ewolucji systemu praindoeuropejskiego i może być uznany za innowacyjny w porównaniu z praindoeuropejskim, zarówno na poziomie formalnym, jak i funkcjonalnym.

Złożoność systemu form czasowych języka prasłowiańskiego jest uwarunkowana przede wszystkim różnorodnością systemu czasu przeszłego, przyszłego i, oczywiście, teraźniejszego. Współczesne języki słowiańskie zachowały w zasadzie formy czasowe, które istniały w języku prasłowiańskim, jednak każdy z nich kształtował i wykorzystywał ich zróżnicowanie według własnych zasad rozwoju językowego. Oczywiście, w ciągu ok. 1500 lat, które minęły od czasu rozpadu prasłowiańskiej wspólnoty językowej, zaszły w nich niejednokrotnie istotne zmiany dotyczące kategorii czasu. Żeby opisać te przemiany, konieczne jest ukazanie archetypów form prasłowiańskich oraz zestawienie ich z formami odziedziczonymi z języka praindoeuropejskiego.

CZAS TERAŹNIEJSZY

Rozpocniemy nasz przegląd od form czasu teraźniejszego. W tych formach czasowniki tematyczne przybierają pierwotne końcówki osobowe czasu teraźniejszego. Osobowe formy czasu teraźniejszego współczesnych języków słowiańskich, w zestawieniu z odpowiednimi formami języków niesłowiańskich, pozwalają rekonstruować podstawy prasłowiańskie, a nawet praindoeuropejskie, a także końcówki osobowe. Według tematów podstaw czasu teraźniejszego czasowniki słowiańskie tradycyjnie dzieli się na pięć typów (klas) [Urbańczyk (red.) 1978, 42]. Pierwsze cztery typy mają określone podstawy tematyczne, w któ-

rych przed końcówką jest przyrostek tematyczny, decydujący o przynależności danego czasownika do określonej klasy koniugacyjnej. Również na typy dzieli tematy podstaw czasowników w językach słowiańskich czasu teraźniejszego francuski slawista A. Meillet [Meйe 1951, 161–190].

Do pierwszego typu należały czasowniki z tematem zakończonym na *-o// -e*: **neso// *nese* (bezokol. **nesti*), **vezo// *veze* (bezokol. **vezti*), *peko// peke* (bezokol. **pekti*) i inne. Znany holenderski językoznawca, slawista Nikolas van Wijk, w swoim opracowaniu pt. *Geschichte der alt-kirschenslavischen Sprache* [Ван-Вейк 1957] poddał bardzo dokładnej i rzetelnej analizie pisane zabytki w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Przedstawia on pięć typów podstaw czasowników, lecz w pierwszym typie wydziela kilka podgrup czasowników: typ pierwszy a), do którego zalicza czasowniki bez wymiany samogłoskowej w rdzeniu (крати – крадж, рещти – рекж); czasowniki, w których rdzeniu zachodzi wymiana samogłosek (чисти – чѣтж, тѣштти – тѣжж) oraz czasowniki, których podstawa kończy się spółgłoską *m, n, ĩ, ů* (мати – мнж, дѣти – дѣмж, жрѣти – жрж, пити – пиж, плѣти – плѣж). Do typu pierwszego b) należą czasowniki z podstawą zakończoną na *-a*: брати – берж, гѣнати – женж, рѣвати – рѣжж, сѣсати – сѣсж itp. [Ван-Вейк 1957, 333–340].

Do drugiego typu należały czasowniki z podstawą zakończoną przyrostkiem tematycznym *-no// -ne*: двигнѣти – двигнж – двигнѣши, минѣти – минж – минѣши.

Czasowniki trzeciego typu miały podstawę zakończoną przyrostkiem tematycznym *-jo// -je*: сѣвати – сѣжж – сѣжжи, мыти – мыжж – мыжжи, мазати – мажж – мажжѣши, знати – знажж – знажжѣши.

Czwarty typ to czasowniki z podstawą zakończoną przyrostkiem tematycznym *-i*: хвалити – хвалжж – хвалжиши, ходити – ходжжж – ходжиши.

Piąty typ łączył tylko cztery czasowniki atematyczne, w których końcówki osobowe przyłączano bezpośrednio do podstawy zakończonej spółgłoską bez udziału przyrostka tematycznego. Do tej grupy należą czasowniki *быти* (**(j)es-ti*), *дати* (**dad-ti*), *вѣсти* (**vĕd-ti*), *ѣсти* (**jĕd-ti*), a także czasownik *имати*. W 1. os. lp. miały one końcówkę *-мь* (< *mĭ*): *къмь, дамь, вѣмь, ѣмь, имамь*. We współczesnym języku ukraińskim czasownik *мати* (*mĭeć*) przybiera formy osobowe czasowników koniugacji I: *маю, маш, ма, мамо, мате, мають*. W języku polskim ma on formy koniugacji III: *mam, masz, ma, mamy, macie, mają*, dlatego nie zaliczamy go do grupy czasowników atematycznych.

Wymienione wyżej cztery typy czasowników tematycznych w języku polskim są zgrupowane w cztery koniugacje, w ukraińskim – w dwie. Koniugacja I w języku polskim obejmuje czasowniki, które w 1. os. lp. mają końcówkę *-ę*, a w drugiej *-esz*. Poniżej przedstawiam cały współczesny paradygmat osobowy tych czasowników w języku polskim i ukraińskim oraz odpowiednie formy języków prasłowiańskiego i pra-

indoeuropejskiego, od których bezpośrednio pochodzą przedstawione formy współczesne.

	pol.	ukr.	psł.	pie.
1.	<i>pisz-ę</i>	<i>nuuu-y</i>	<i>*pišǫ</i>	<i>*pis-jo-am</i>
2.	<i>pisz-esz</i>	<i>nuuu-eu</i>	<i>*piše-šb</i>	<i>*pis-je-sī</i>
3.	<i>pisz-e</i>	<i>nuuu-e</i>	<i>*piše-tb</i>	<i>*pis-je-tī</i>
1.	<i>pisz-emy</i>	<i>nuuu-emo</i>	<i>*piše-mʔ</i>	<i>*pis-je-mōs</i>
2.	<i>pisz-ecie</i>	<i>nuuu-eme</i>	<i>*piše-te</i>	<i>*pis-je-te</i>
3.	<i>pisz-ǫ</i>	<i>nuuu-ymʔ</i>	<i>*pišǫ-tʔ</i>	<i>*pis-jo-ntī</i>

Jak widać, w powyższym zestawieniu poddano porównaniu i analizie czasownik typu III z podstawą czasu teraźniejszego zakończoną na *-jo//je*. Temat zakończony na *-jo* występuje zawsze w 1. os. lp. i 3. os. lm. We wszystkich innych osobach występuje podstawa zakończona na *-je*.

Analizując współczesne formy osobowe czasowników w języku polskim, ukraińskim, a także w innych językach słowiańskich, możemy zrekonstruować zarówno prasłowiańskie, jak i wcześniejsze formy praindoeuropejskie. W 1. os. lp. w języku praindoeuropejskim występowała końcówka *-am* (albo *-an*). Zgodnie z obowiązującym prawem głosowym w języku prasłowiańskim, według którego każda sylaba musiała być otwarta, takie połączenie głosek na końcu słowa zawsze przechodziło w *-ǫ* (*o* nosowe). Zanim to jednak nastąpiło, jak możemy przypuścić, głoska tematu *o* łączyła się z samogłoską końcówki *a* i razem z nosową spółgłoską *m* (*n*) przechodziła w *-ǫ* (*o* nosowe), które w językach: ukraińskim, białoruskim, rosyjskim, a w pewnych wypadkach również w czeskim i słowackim, przeszło w *u*. Sytuacja analogiczna miała miejsce i w wypadku tworzenia form osobowych czasu teraźniejszego od czasowników pierwszego i drugiego typu, w których ostatnia samogłoska tematu *o* łączyła się z pierwszą samogłoską końcówki i w ten sposób powstały formy z nosówką: **nes-o-am* > **nes-ǫ*, **dviġ-no-am* > **dviġn-ǫ*. Jednak język polski nie zachował historycznej końcówki 1. os. lp. *-ǫ*, dziś bowiem mamy końcówkę *-ę*. Jak pisze polski językoznawca Zenon Klemensiewicz, „kończówka 1. os. lp. **ǫ* ma polski odpowiednik *-ę*, a więc kontynuację skróconej samogłoski nosowej prasłowiańskiej” [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981, 359].

Niełatwo jest zrozumieć proces, który miał miejsce w języku polskim. W 1. os. lp. *-ǫ* (*o* nosowe) prasłowiańskie wszędzie konsekwentnie zmieniło się na *-ę* (*e* nosowe), natomiast w 3. os. lm. czasownika z tematem zakończonym na *-i* (konjugacja II w języku polskim i ukraińskim) *-ę* zmieniło się na *-ǫ*. Jak zaznacza Z. Klemensiewicz, w 3. os. lm. „uogólniła się polska końcówka *-ǫ*; jej stosunek do prasłowiańskich odpowiedników **-ǫtb*, **-ętb*, w szczególności zanik jeru oraz poprzedzającej go

spółgłoski *-t*, nie zostały dostatecznie wyjaśnione” [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981, 359–360].¹ Proces zaniku *ʔ* (jeru) jest zrozumiały. Poddane redukcji jery (*ʔ* i *ʔ*) stały się zbędnymi fonemami w języku, straciły status fonemu. Gdy występowały w pozycji mocnej, wokalizowały się do *e*, *o* (w języku polskim do *e*). Kwestię zaniku końcowego *-t* omówimy w dalszej części artykułu. Osobowe formy czasowników czwartego typu (koniugacji II) powstały według następujących etapów:

1. **nos-i-am* > **nosj-am* > **noš-ɔ*, scs **ношѣ**, pol. *noszę*, ukr. *ношѣ* (*noszi*)
2. **nos-i-sĩ* > **nos-i-chʔ* > **nos-i-šʔ* > pol. *nos-isz*, ukr. *нос-иш* (*nosysz*)
3. **nos-i-tĩ* > **nosi-tʔ* > pol. *nosi*, ukr. *носить* (*nosyt*)
1. **nos-i-mos* > **nos-i-mʔ* > pol. *nosi-my* (dawne *nosim*), ukr. *носимо* (*nosymo*), we wschodnich gwarach, w poezji – *носим* (*nosym*)
2. **nos-i-te* > pol. *nosi-cie*, ukr. *носи-те* (*nosyte*)
3. **nos-i-ntĩ* > **nos-intʔ* > **nos-ɛ-tʔ*, scs **носѣтъ**, ukr. *носятъ* (*nos'at*), pol. **nos-intĩ* > **nosjɔ-tĩ* > *noszɔtʔ* > *noszɔ*.

Warto wyjaśnić niektóre z wyżej przedstawionych etapów. Tematyczna głoska *-i-* pod wpływem następującej po niej spółgłoski może być wymawiana jak *j*. Środkowojęzykowe miękkie *j* zawsze wpływało na poprzedzającą je spółgłoskę, zmiękczając ją i wskutek palatalizacji powodując przejście do innej (miękkiej) spółgłoski. W naszym wypadku spółgłoska *s* pod wpływem *j* zmieniła się w 1. os. lp. na *š* (*sz*). W jaki sposób powstało *š* (*sz*) w 3. os. lm.? Można przypuścić, że przez analogię do formy 1. os. lp., przykładów podobnych procesów jest dużo. W języku ukraińskim właśnie przez analogię do formy 1. os. lp. powstało *l* epentetyczne w formach 3. os. lm. po spółgłosce wargowej: 1. os. **lub-i-an* > **lubj-an* > **lubl-ɔ* > ukr. *люблю*, pol. *lubię*, lecz 3. os. lm. **lub-i-ntĩ* > **lubɛ-tʔ* > scs **любѣтъ**, ukr. *люблять*. W 3. os. lm. nie było *j*. Pomimo że nie było warunków do powstania *l* wstawnego, pojawiło się ono pod wpływem formy 1. os. lp. Można jednak przyjąć inne wytłumaczenie.

Nosówka *ɛ* z niewyjaśnionych do końca przyczyn zmieniła się na *ɔ*.² Tematyczna głoska *-i-* okazała się zbędna, o ile nosówka *ɛ*, której była składową, automatycznie zmieniła się na *ɔ*. Następnie przed samogłoską *ɔ* zakończenie tematu *-i-* zmienia się na *j*, które oddziałuje na *s* i zmienia je w *š*. Tak mogła powstać współczesna polska forma *noszɔ*.

W języku ukraińskim wszystkie czasowniki, jak wspomniano wyżej, zgrupowane są w dwie koniugacje. Pierwsza koniugacja to czasowniki pierwszych trzech typów (tematy zakończone na *-o// -e*, *-no// -ne*, *-jo// -je*),

¹ Trzeba uwzględnić tu fakt, że w 1. os. lp. wygłosowe *-ɔ* było samogłoską krótką, która w późniejszej ewolucji samogłosek nosowych w języku staropolskim przechodziła w *-ɛ*. Taka sytuacja nie zachodziła w formach 3. os. lm. *Przypis red.*

² Jw.

a druga to czwarty typ (temat zakończony na *-i*). W pierwszej koniugacji czasowniki w 3. os. lm. mają końcówki *-ymb*, *-юmb* (< **(j)ǫtb* < **o-nti*), w drugiej – *-amb*, *-яmb* (< **(j)ętb* < **i-nti*). W języku polskim według tradycyjnej klasyfikacji czasowniki są zgrupowane w cztery koniugacje: I, *-ę*, *-esz* (*piszę*, *piszesz*); II, *-ę*, *-isz* (*robię*, *robisz*); III, *-am*, *-asz* (*czytam*, *czytasz*); IV, *-em*, *-esz* (*umiem*, *umiesz*).

Pierwsze dwie koniugacje w 1. os. lm. mają końcówkę *-ę*, lecz różnią się swoimi końcówkami w 2. os. lp. Czasowniki koniugacji I mają końcówkę *-esz*, a koniugacji II – *-isz* (*-ysz*) (zob. przykłady powyżej).

Trzecia polska koniugacja to w zasadzie czasowniki trzeciego typu, w których temat *-jo-//je-* dołącza się do głoski (przeważnie *a*). Pokażemy historię tych form:

1. **kocha-jo-am* > **kocha-jǫ* > scs *кохати*, ukr. *кохаю*, pol. *kocha-m*
2. **kocha-je-sī* > **kocha-ješb* > scs *кохаешн*, ukr. *кохаєшн*, pol. *kocha-sz*
3. **kocha-je-tī* > **kocha-jetb* > scs *кохаєть*, ukr. *кохає*, pol. *kocha-ø*
1. **kocha-je-mos* > **kocha-jetb* > scs *кохаємъ*, ukr. *кохаємо* (*кохаєм*), pol. *kocha-my*
2. **kocha-je-te* > **kocha-jete* > scs *кохаєте*, ukr. *кохаєте*, pol. *kocha-cie*
3. **kocha-jo-nī* > **kocha-jǫtb* > scs *кохатиъ*, ukr. *кохають*, pol. *kocha-ja*

Jeśli porównać formy osobowe czasowników w językach: polskim, ukraińskim, rosyjskim (który faktycznie zachował formy staro-cerkiewno-słowiańskie), czeskim i słowackim, to zobaczymy dużo podobieństw. Wspólną cechą jest, na przykład, utrata końcowego *-t* w 3. os. lp. i lm. O ile jednak w języku polskim, czeskim i słowackim końcowe *-t* zanikło w 3. os. zarówno w liczbie pojedynczej, jak i w liczbie mnogiej, o tyle w języku ukraińskim ten proces zaniku jest jeszcze żywy, czyli niezakończony. Ostatecznie końcowe *-tb* zanikło wyłącznie w koniugacji I (pierwsze trzy typy czasowników) tylko w liczbie pojedynczej: on (ona, ono) *несе*, *везе*, *пише*, *движе*, *іде* (transl. *nese*, *weze*, *pysze*, *dwyhne*, *jide*) itp. Jednak w 3. os. lm. w tych czasownikach końcowe *-tb* konsekwentnie pozostało: *несуть*, *везуть*, *пишуть*, *читаютъ*, *движутъ*, *ідутъ* (transl. *nesut'*, *wezut'*, *pyszut'*, *czytajut'*, *dwyhnut'*, *jidunt'*).

W koniugacji II ukraińskiej (czwarty typ grupy tematycznej) końcowe *-tb* występuje w formach obu liczb: *ходить*, *носить*, *сидить* – *ходять*, *носять*, *сидять* (transl. *chodyt'*, *nosyt'*, *sydyt'* – *chod'at'*, *nos'at'*, *sydat'*). Końcowe (stwardniałe) *-t* zachowało się we wszystkich czasownikach w języku rosyjskim i białoruskim w 3. os. obu liczb (*носят* – *носят*, *ходит* – *ходят*; transl. *nosit* – *nos'at*, *chodit* – *chod'at*).

Całkiem inna sytuacja ma miejsce w gwarach języka ukraińskiego. W koniugacji I, podobnie jak w języku literackim, w 3. os. lp. końcowe *-tb* zanikło. W liczbie mnogiej nastąpiło stwardnienie spółgłoski *-t* (*несут*, *пишут*, transl. *nesut*, *pyszut*). Natomiast w koniugacji II w gwarze pokuckiej, bojkowskiej i huculskiej *-t* czy *-tb* zanikło, podobnie jak w języku polskim.

Prasłowiańska nosówka *ę*, jak wiadomo, w języku ukraińskim zmieniła się na *-'a*, lecz w gwarach zachodnich języka ukraińskiego w syla-

bie akcentowanej – na *e* denazalizowane z pochyleniem do *u* (*e^u*): *сид'ѣ^u*, *хот'ѣ^u*, *фал'ѣ^u* (forma literacka *сидять, хвалять, хочуть* (< *хотятъ*), pol. *siedzą, chcą, chwala*). W pozycji nieakcentowanej byłe *ę* w gwarze pokuckiej przechodzi w *i*: *ходи, нѣци, л'ѣжи* (pol. *chodzą, noszą, lubią*). W gwarze naddniestrowskiej i bojkowskiej możliwe jest występowanie na końcu twardego *-t*: *хѣдим, нѣцим, л'ѣжим*. W gwarze podolskiej wymawia się *'a* tak samo jak w języku standardowym, lecz bez końcowego *-t* czy *-t^b*: *хѣд'а, нѣц'а, л'ѣжа*. Na Naddniestrzu, Bojkowszczyźnie spotyka się formy zredukowane (nieregularnie) końcowego *-t* również i w 3. os. lp. (można przypuścić, że zjawisko to zachodzi pod wpływem form analogicznych czasowników koniugacji pierwszej): *рѣби, хѣди, нѣци*. Dlatego uważa się proces zaniku końcowego *-t*, *-t^b* za żywy. W wypadku języków zachodniosłowiańskich mamy do czynienia z zanikiem, w innych bywa różnie. Jaka jest przyczyna zniknięcia końcowego *-t*? Po zaniku jerów w późnym języku prasłowiańskim często zachodzą zmiany na końcu wyrazów i sylab: stwardnienie wargowych spółgłosek, stwardnienia albo inne zmiany (na przykład, w języku polskim sonant *r*: **lĕkarь* > ukr. *лікар*, pol. *lekarz*; **golqьbь* > ukr. *голуб*, pol. *gołąb*); zanik spółgłosek (**azь, *jazь* > *ja*) i in. Możliwe, że również końcowe *-t* w formach czasowników wymawiane było niewyraźnie i z czasem w poszczególnych dialektach języka prasłowiańskiego stwardniało albo znikło.

Druga ważna zmiana, która różni język polski od ukraińskiego, to wypadanie tak zwanego interwokalicznego *j* i kontrakcja samogłosek. To zjawisko jest charakterystyczne dla różnych języków słowiańskich, lecz w każdym z języków przejawia się nieco inaczej.

Rozpatrzmy przykłady. We wszystkich formach osobowych, oprócz 1. os. lp. i 3. os. lm. przyrostek tematyczny *-je-* przyłącza się do głoski rdzenia *a*: **kocha-je-šь, *kocha-je-tь* itp. Spółgłoska *j* wypada, powstaje połączenie dwóch samogłosek – *a* i *e*. Między nimi zachodzi asymilacja postępową, *a* wpływa na *e*, upodabniając je do siebie. Powstaje grupa *aa*, która przechodzi w rezultacie ściągnięcia w długie *ā*, potem w zwyczajne *a*. W wyniku tych procesów utworzyły się ściągnięte formy **kocha-je-šь* > **kochaesь* > **kochaašь, *kochāšь* > *kochasz* (*kocha, Kochamy, Kochacie*). W potocznym języku ukraińskim również jest możliwa podobna kontrakcja w różnych formach, a we wschodnich dialektach zachodzi ona w szczególności w 3. os. lp. podobnych czasowników: *кохā, читā, знā* (pol. *kocha, czyta, zna*).

Co prawda, również w języku polskim jest grupa czasowników, w których tradycyjnie zachował się temat *-je*. W niektórych formach do kontrakcji nie doszło. To czasowniki typu *sinieję, czernieję, bieleję*; w za- bytkach historycznych można zobaczyć formy *umieję, umiesz, umieje*, właśnie taki paradygmat osobowy miały też czasowniki *śmieć, rozumieć*, lecz później w formach 1. os. lp. tych czasowników pojawiła się pod wpływem innych czasowników tej koniugacji końcówka *ę*. O tym, że kontrakcja to w językach słowiańskich, w tym w języku polskim, zjawisko

współczesne, świadczą użycia staropolskich czasowników *podnaszają*, *wylewają*, *ścuwirdzają*, *powiadają*. Podobne formy rejestrujemy w zabytkach polskich XIV–XV w. [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981, 361].

W wyniku kontrakcji takich form powstała końcówka *-(a)m* w 1. os. lp. III polskiej koniugacji. Kończówka *-mī* w 1. os. lp. powstała pod wpływem czasowników atematycznych.

Czasowniki atematyczne, jak już zaznaczono, nie miały przyrostka tematycznego i końcówki dołączano do podstawy zakończonej na spółgłoskę. W języku prasłowiańskim do tej grupy czasowników należały: **dadti*, **wēdti*, **jēdti*, **jesti* (**byti*). W odróżnieniu od czasowników tematycznych w 1. os. lp. miały one końcówkę *-mī*, a nie *-am(n)*. Właśnie czasowniki z tą końcówką (*-mī*) dały drugą podstawę w języku polskim do czasowników III koniugacji czasowników, zakończonych w 1. os. lp. na *-am* oraz koniugacji IV, mającej w 1. os. lm. końcówkę *-em*. Poniżej przedstawiono rozwój form osobowych atematycznych czasowników.

1. os. lp.

**dad-mī* > **da-dmь* > *da-mь* > pol. *dam*, ukr. *дам* (transl. *dam*)

**vēd-mī* > **vē-dmь* > *vě-mь* > pol. *wiem*, ukr. *відаю* (*widaju*) < *відаму* < **wēdati*³

**jēd-mī* > **jě-dmь* > *jě-mь* > pol. *jem*, ukr. *їм* (*jim*)

**jes-mī* > **jes-mь* > pol. *jeśm* > *jestem*, stukr. *єсмь*, ukr. *є* (*je*)

2. os. lp.

**dad-si* > **da-dsi* > *da-si* > ukr. *даcu* (*dasy*), pol. *dasz*

**vēd-si* > **vē-dsi* > *vě-si* > pol. *wiesz*, ukr. *відаєш* (*widajesz*) < *відаму* < **wēdati*

**jēd-si* > **jě-dsi* > *jě-si* > ukr. *їси* (*jisý*), pol. *jesz*

**jes-si* > **je-ssi* > *je-si* > stpol. *jeś* > pol. *jesteś*, stukr. *єци* (*jesi*), ukr. *є* (*je*)

3. os. lp.

**dad-tī* > **da-dtī* > *da-stь* > ukr. *дасть* (*dast*'), pol. *da*

**vēd-tī* > **vē-dtī* > *vě-stь* > pol. *wie*, ukr. *відає* (*widaje*) < *відаму* < **wēdati*

**jēd-tī* > **jě-dtī* > *jě-stь*, ukr. *їсть* (*jist*'), pol. *je*

**jes-tī* > **je-stь* > pol. *jest* (rzadko *jeść*), stukr. *єць* (*jest*'), ukr. *є* (*je*)

1. os. lm.

**dad-mōs* > **da-dmь* > *damь* > pol. *damy*, ukr. *дамó* (*damó*)

**vēd-mōs* > **vē-dmь* > pol. *wiemy*, ukr. *відаємо* (*widajemo*) < *відаму* < **wēdati*

**jēd-mōs* > **jě-dmь* > pol. *jemy*, ukr. *їмó* (*jimó*)

**jes-mōs* > *jes-mь* > stpol. *jesmy* > pol. *jesteśmy*, stukr. *єсмо* (*jesmo*), ukr. *є* (*je*)

³ W języku ukraińskim czasownika **wēdti* > **wēsti* używa się tylko w formie przedrostkowej w aspekcie dokonanym – *відповідіти*, *розповідіти* ('odpowiedzieć', 'opowiedzieć'), *я відповім, ти розповіси, він розповість* itd. ('ja odpowiem', 'ty rozpowiesz', 'on rozpowie'). Więc paradygmat tego czasownika wyglądałby tak: *-вім, -віси, -вість, -вімо, -вісте, -відять*. Zamiast tych form są używane formy (patrz wyżej) utworzone od wspólnordzennego **wēdati* w znaczeniu wiedzieć (ukr. *знати* – transl. *znaty*).

2. os. lm.

**dad-te* > **da-dte* > **da-ste* > pol. *daście* > *dacie*, ukr. *дачі* (*dasté*)

**věd-te* > **vě-dte* > **vě-ste* > pol. *weście* > *wecie*, ukr. *відаче* (*widajete*) < **wědati*

**jěd-te* > **jě-dte* > **jě-ste* > pol. *jeście* > *jecie*, ukr. *їчі* (*jisté*)

**jes-te* > **je-ste* > *je-ście* > pol. *jesteście*, stukr. *єсте* (*jeste*), ukr. *є* (*je*)

3. os. lm.

**dad-nti* > **da-dnti* > *dadęntь* > pol. (niepraw.) *dadzą*, ukr. (niepraw.) *дадуть* (*dadut'*)

**věd-nti* > **vě-dnti* > **vědęntь* > pol. (niepraw.) *wiedzą*, ukr. *відають* (*widajut'*) < **wědati*

**jěd-nti* > **jě-dnti* > **jědęntь* > pol. (niepraw.) *jedzą*, ukr. *їдять* (*jid'at'*)

**(je)so-nti* > **son-ntь* > *sęntь* > pol. *są*, stukr. *суть* (*sut'*), ukr. *є* (*je*).

Jak widać w powyższym zestawieniu, w 1. os. lp. i lm. we wszystkich tych czasownikach mamy uproszczenie grupy spółgłoskowej *-dm-* (*dadmь*, *dadmь* > *dam*). W obu językach w 1. os. lp. zaszło stwardnienie wargowego końcowego *-m*. W 2. os. lp. upraszcza się grupa *-ds-*, a w czasowniku **jesti* (*byti*) odbywa się kontrakcja dwóch *-ss-* (**jes-si* > *je-si*). W języku polskim odbywa się redukcja końcowego *-i* (*-si* > *-ś*). W języku ukraińskim zachowuje się praindoeuropejskie zakończenie *-si* (*-cu*). Nawiasem mówiąc, język ukraiński jako jedyny ze wszystkich języków słowiańskich zachował tę dawną końcówkę w pierwotnej postaci, co prawda, tylko w czasownikach atematycznych. W czasownikach tematycznych (najpierw w czasownikach z podstawą na *-i*) spółgłoska *s* po głosce *i* (a później *i* po innych) przed następną głóską przeszła w *ch*, a potem w *ś*.

W 3. os. pl. i 2. os. lm. zaszła dysymilacja *dt* > *st* (**da-dti* > *da-stь*, **da-dte* > *da-ste*). Jednak w języku polskim oczekiwane zakończenie formy *-st* znika pomimo braku warunków fonetycznych i pozostaje tylko forma *da-ø*. Można przypuścić, że ta forma powstała przez analogię do form 3. os. lp. czasowników tematycznych, w szczególności czasowników koniugacji III (on *czyta*, *pyta*, *kocha*, *zna* itp., a więc – *da*. W 2. os. lm. końcówka *-te* zmienia się na *-cie*, miękka spółgłoska *ś* łączy się z następną *ć* i w wyniku mamy *-cie* – *dacie*.

Na szczególną uwagę zasługuje czasownik *być*, który w języku ukraińskim zupełnie stracił formy czasu teraźniejszego. W języku potocznym na zachodniej Ukrainie jego pozostałości są często używane (*прочитала-м цікаву книжку, ходили-смо на прогулянку* – pol. *przeczytałam ciekawą książkę, chodziliśmy na spacer*). W języku standardowym mogą być wykorzystywane tylko w celu stylizacji jako archaizmy.

Język polski, w odróżnieniu od innych języków słowiańskich (czeskiego, słowackiego, bułgarskiego), nie zachował form osobowych tego czasownika w postaci, której moglibyśmy się spodziewać (*jeśm*, *jeś*, *jeśmy*, *jeście*), natomiast już w XV w. powstały nowe formy z zachowaniem form szczałkowych *-m*, *-ś*, *-śmy*, *-ście* (przed końcówką pojawia się wstawne *e* i powstają odpowiednio końcówki *-em*, *-eś*, *-eśmy*, *-eście*),

które dołączono do formy 3. os. lp. podstawy *jest*: *jest-em*, *jest-eś*, *jest-eśmy*, *jest-eście* na wzór form czasu przeszłego tego czasownika rodzaju męskiego *był-em*, *był-eś* [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 374]. Zmieniła się również forma 3. os. lm. **sqtb* na *sq*. Tutaj po zaniku jeru zniknęło również końcowe *t'*, jak to się stało w czasownikach tematycznych i w czasowniku atematycznym **dadtī – da* (< *dast*).

CZAS PRZYSZŁY

Specjalne formy osobowe czasu przyszłego miał tylko czasownik *być* (**byti*). Są one utworzone od rdzenia **by-*, który pochodzi od praindoeuropejskiego **bhū-*. Można przypuszczać, że podstawą w tym czasowniku była forma **bhūnd-*, która przeszła w *bōd-* (*ūn > o*) analogicznie do zmian w rdzeniu czasowników atematycznych (*dad-*, *wēd-*, *jed-*), co potwierdzają właśnie te formy osobowe w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, polskim, a zatem również w prasłowiańskim:

	psł.	scs	pol.	ukr.
1.	<i>bōd-o</i>	<i>ōd-o</i>	<i>będę</i>	<i>буду</i>
2.	<i>bōd-e-šī</i>	<i>ōde-uu</i>	<i>będzi-esz</i>	<i>буде-еш</i>
3.	<i>bōd-e-tb</i>	<i>ōde-mb</i>	<i>będzi-e</i>	<i>буде</i>
1.	<i>bōd-e-mb</i>	<i>ōde-mb</i>	<i>będzi-emy</i>	<i>буде-емо</i>
2.	<i>bōd-e-te</i>	<i>ōde-me</i>	<i>będzi-ecie</i>	<i>буде-ете</i>
3.	<i>bōd-ōtb</i>	<i>ōd-ōmb</i>	<i>będę</i>	<i>буду-уть</i>

Inne czasowniki wyrażały czas przyszły w trzech różnych formach. Czas przyszły dokonany (prosty) zarówno w języku polskim, jak i w języku ukraińskim wyrażano formami czasu teraźniejszego czasownika dokonanego: **začbnō*, **napišō* itp. Oprócz tego były jeszcze dwie formy złożone. Czas przyszły pierwszy *futurum primum* był wyrażany połączeniem bezokolicznika z formami czasu teraźniejszego czasowników *imēti*, *načēti*, *chotēti*, *byti* (*načnō nesti*, *bōdō nesti*, *nesti imō*) [Мельничук 1966, 316]. Czas przyszły złożony drugi *futurum exactum* miał postać połączenia form czasownika *być* czasu przeszłego z imiesłowem czynnym czasu przeszłego na *-tb*: *będę pisał*, *będziesz pisał* itd. W języku polskim tej formy używa się od czasów najdawniejszych [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 374] do dziś.

W języku ukraińskim tej formy używa się tylko w niektórych gwarach (obwód lwowski i tarnopolski), w języku standardowym i w potocznym występuje również w innych regionach w dwóch postaciach. Pierwsza to forma złożona z bezokolicznika danego czasownika z formami osobowymi czasu teraźniejszego czasownika posiłkowego *być* (*буду нести*, *будеш нести*), podobnie jak w języku polskim. Druga to forma syntetyczna,

utworzona w wyniku połączenia bezokolicznika danego czasownika z formami osobowymi czasu teraźniejszego czasownika (w postpozycji) **imati: pisati imo > nucamu-иму > nucatиму, nucatимеш, nucatиме, nucatимемо, nucatимете, nucatимуть*. Jak widać, w tym wypadku zaszła kontrakcja dwóch samogłosek *ii* w jedną i dwa czasowniki połączyły się w jeden wyraz. Co prawda, w języku potocznym, w szczególności w regionach zachodnich, ta forma nie jest powszechna. Występuje natomiast w gwarze pokuckiej, huculskiej w formie analitycznej z czasownikiem *imati* w pozycji przed danym czasownikiem: *ти меш nucати, він ме nucати, ми мемо nucати, ви мете nucати*. Mamy zatem w języku ukraińskim następujące formy czasu przyszłego: prostą – *напишу, скажу* (pol. *napiszę, powiem*), złożoną syntetyczną – *nucatиму, nucatимеш* (transl. *pysátymu, pysátymesz*) i złożoną analityczną – *буду nucати, будеш nucати* (transl. *буду pysaty, будеш pysaty*, pol. *napiszę, będę pisał, będę pisał*).

CZAS PRZESZŁY

Jak zaznaczono powyżej, w języku prasłowiańskim istniał skomplikowany system form czasowych, zwłaszcza czasu przeszłego. Czasowniki wyrażające czynność przeszłą miały cztery formy – dwie proste i dwie złożone. Pierwszą z form prostych – aoryst – stosowano w wypowiedziach do oznaczenia czynności krótkotrwałej, jednokrotnej, dokonanej w przeszłości, niepowiązanej z momentem mówienia. Wypowiedzi z użyciem tej formy odpowiadały na pytanie: *co się stało?* Drugą prostą formą czasu przeszłego było imperfektum, które, w odróżnieniu od aorystu, wyrażało akcję długotrwałą, niedokonaną, powtarzającą się w przeszłości. Formy tego czasu odpowiadały na pytanie – *co się działo?* Imperfektum, również w funkcji aorystu, było używane tylko w pisemnych relacjach zdarzeń przeszłych, to jest było relatywną formą czasową [Бевзенко, Грищенко 1978, 288].

Imperfektum prasłowiańskie to forma innowacyjna, która powstała po rozpadzie języka praindoeuropejskiego [Мельничук 1966, 233]. Konieczność jej powstania była spowodowana brakiem par aspektowych czasowników dokonanych i niedokonanych [Мейе 1951, 220]. Imperfektum wyrażało czynność przeszłą niedokonaną. Właśnie taka forma imperfektum utworzona od tematu bezokolicznika czasownika aspektu niedokonanego jest uważana za naturalny [Маслов 1984, 111] typ tej kategorii temporalnej. Był on używany często do opisu różnych okoliczności towarzyszących akcji wyrażonej aorystem: obyczajów, sytuacji, które tworzyły odpowiednie tło podkreślające dynamikę wypowiedzi.

W przeciwieństwie do imperfektum aoryst tworzone przeważnie od czasowników oznaczających czynności dokonane i taka była jego zasadnicza funkcja – opis akcji skończonej w przeszłości. Co prawda, niekiedy w tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich spotykamy także

aorysty utworzone od czasowników nazywających czynności niezakończone.

Konkludując, zasadniczą funkcją aorystu prasłowiańskiego było wyrażenie akcji dokonanej (skończonej) w przeszłości, a funkcją imperfektum – czynności niedokonanej (niezakończonej).

Dwie pozostałe formy – forma czasu przeszłego i forma czasu zaprzęzłego języka prasłowiańskiego – były złożone. Czas przeszły złożony niektórzy badacze określają jako *perfektum* (łac. *perfect*), a czas zaprzęzły jako *plusquamperfectum* (łac.). Dowodem na pochodzenie tych form z języka praindoeuropejskiego jest obecność podobnych form (imperfektum, perfektum oraz plusquamperfectum) we współczesnych językach europejskich, na przykład w języku niemieckim.

Czas przeszły złożony miał pierwotnie znaczenie perfektum, które wyrażało czynność dokonaną w przeszłości. Z czasem jednak, jak zaznacza Zenon Klemensiewicz, „ten odcień znaczeniowy osłabił, a forma czasu przeszłego złożonego oznacza po prostu jakąś akcję w przeszłości” [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981, 370], lecz aktualną w momencie mówienia, dlatego nazywa się go jeszcze czasem *teraźniejszo-przeszłym*. Znaczenie czasowe wyrażane przez perfektum było absolutne. W odróżnieniu od aorystu i imperfektum form czasu przeszłego złożonego używano zwykle w dialogach, podczas rozmów.

Plusquamperfectum wyrażało czynność dawno minioną albo czynność, która poprzedza inną minioną akcją. Czasu zaprzęzłego używano zarówno w relacjach pisemnych, jak i komunikacji ustnej.

Dawne języki słowiańskie, zakorzenione w języku prasłowiańskim, odziedziczyły po nim wszystkie wymienione wyżej formy czasu przeszłego, które następnie podlegały różnym procesom. W niektórych systemach językowych się zachowały, w innych uległy modyfikacji, w jeszcze innych zaginęły.

Jeszcze w polszczyźnie przedhistorycznej zaszły zmiany w formach osobowych imperfektum. Polegały one na kontrakcji samogłosek *aa > a*, *ěa > e*, wskutek czego formy prasłowiańskie typu **dēlaachъ*, **viděachъ* zostały zmienione na *działach*, *widziech*. Oprócz tego zmiany zaszły też w 2. os. lm., w której formy prasłowiańskie typu **dēlaašete*, **viděašete* w staropolszczyźnie obok prawidłowych, regularnych form *działasze-cie*, *widziesze-cie* miały też *dziatłascie*, *widzieście*, powstałe pod wpływem form aorystu. Analogiczne zmiany w formach imperfektum zaszły również w języku staroukraińskim.

Ze wszystkich prasłowiańskich form aorystu w języku staropolskim zachował się tylko aoryst sygmatyczny z bezokolicznikowo-aorystycznym tematem o wygłosie samogłoskowym typu **pisach*, **chwalich*.

Jeśli tematy bezokolicznika były równe rdzeniowi zakończonemu na spółgłoskę, to rozszerzały się o samogłoskę *e* i właśnie do tego tematu dodawano końcówki osobowe (*kladzie-ch-ъ > kładzie-ch*, *kladzie-ch-omъ > kładzie-chom*, *kladzie-ś-cie > kładzie-ście*, *kladzie-ch-q > kładzie-chą*).

Jest to tak zwany aoryst „nowy”, który w dawnym języku ukraińskim rozszerzał rdzeń bezokolicznika o samogłoskę *o* (*idochъ, idochomъ, idoste, idosze*). Warto zaznaczyć, że w blisko spokrewnionych językach, takich jak staroczeski i starosłowacki, samogłoski były różne – w języku staroczeskim – *e*, w języku starosłowackim – *o*.

Pewne zmiany zaszły również w końcówkach osobowych aorystu na podłożu polskim. Jak wyżej wspomniano, prasłowiańska końcówka 3. os. lm. *-šę* zmieniła się, jak można przypuszczać, pod wpływem imperfektum na *-chą*. Paradigmat aorystu w staropolszczyźnie przedstawiał się zatem następująco: *chwalich, chwali* (2. i 3. os. lp.), *chwalichom, chwaliście, chwalichą; kładziech, kładzie* (2. i 3. os. lp.), *kładziechom, kładzieście, kładziechą*.

Warto dodać, iż ani w aoryście, ani w imperfektum staropolszczyzna nie zachowała form liczby podwójnej, które występowały w języku prasłowiańskim [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 368].

W ten sposób formy aorystu i imperfektum w języku staropolskim wzajemnie na siebie wpływały. Kontrakcja samogłosek, wymiana końcówek 3. os. lm. w aoryście i 2. os. lm. w imperfektum spowodowały, że paradygmaty aorystu i imperfektum stały się identyczne (z wyjątkiem 2. i 3. os. lp.) i ustalenie, której formy użyto w danym tekście – aorystu czy imperfektum – stało się niemożliwe. Zatem obie te pierwotnie różne formy, jak zgodnie twierdzą historycy języka polskiego, „spłynęły do wspólnej formy” [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 368]. Ujednoczenie paradygmatów stało się jedną z przyczyn zaniku aorystu i imperfektum.

Wszystkie typy aorystu i imperfektum powszechnie występowały w tekstach języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, jednak w wielu językach słowiańskich zagięły. Zachowały się one tylko we współczesnym języku bułgarskim, serbskim, chorwackim, macedońskim, górno- i dolnołużyckim. Jednak w językach wschodniosłowiańskich, polskim, czeskim, słowackim, słoweńskim formacje te zostały wyparte przez formę czasu przeszłego złożonego, który łatwiej było uzgodnić z poczuciem różnicy między dokonanością a niedokonanością, stopniowo stającej się odrębną kategorią w językach słowiańskich. W związku z tym istnienie dwu form dla zróżnicowania czynności dokonanej i niedokonanej w czasie przeszłym stało się zbyteczne, a nawet uciążliwe.

W dawnym języku ukraińskim formy aorystu i imperfektum w żywej mowie, jak stwierdza większość badaczy, zanikają już w XII–XIII wieku (formy aorystu i imperfektum nie występowały w tzw. żywej mowie i były wykorzystywane tylko przez wykształconych, piśmiennych użytkowników języka), co powoduje upowszechnienie perfektum i jednocześnie zmiany jego form oraz semantyki. Można tak przypuszczać na podstawie braku form imperfektum w drukowanych zabytkach staroukraińskich z XII–XIV wieku. Bardzo rzadko występują formy aorystu, te jednak są powszechnie używane w słowiańskich tekstach pisanych. Analizu-

jąc drukowane zabytki czasów Rusi Kijowskiej, S. Obnorski oszacował, że w *Słowiu o pułku Igora* aorystu użyto aż 155 razy, a imperfektum tylko 40. Tak duża liczba użyć form aorystu i imperfektum, jak zaznacza S. Obnorski, świadczy o przynależności obu tych form do powszechnych norm języka literackiego w owym czasie. Ponadto, jak uważa uczonego, dużą frekwencję aorystu można wyjaśnić narracyjnym charakterem tekstu [Обнорский 1960, 59].

Można zatem domniemywać, że to przede wszystkim charakter zabytku, jego rodzaj, a także wykształcenie autora, determinowały występowanie tej formy w tekstach.

Często występujące formy aorystu charakteryzują teksty *Pouczenia Wołodymyra Monomacha* i *Latopis Halicko-Wołyński*, które również mają charakter narracyjny. Natomiast w *Prawdzie Ruskiej* użyć imperfektum nie odnotowano w ogóle i zarejestrowano tylko pięć przykładów użycia aorystu, które, jak ustalił S. Obnorski, są późniejszymi wstawkami do tekstu. Uważa on, że w języku Rusi Kijowskiej w ogóle nie było form aorystu. Jego zdaniem zanikły one w wyniku zbieżności funkcji z perfektem [Обнорский 1960, 133], lecz później aoryst stał się w języku tradycyjną formą książkową wykorzystywaną przeważnie w tekstach konfesyjnych.

Język staroukraiński przejął również formy aorystu i imperfektum, lecz są one traktowane jako formy archaiczne wykorzystywane w celu stylizacji na język staro-cerkiewno-słowiański [Безпалько, Бойчук 1962, 342].

W zabytkach języka staroukraińskiego w celach archaizacji form aorystu używano jeszcze dość długo, nawet do wieku XVII. Przykładowo, używanie obu prostych form czasu przeszłego zauważa się w utworach Petra Mohyły, w tym nawet w tekstach niezwiązanych z religią, lecz stylizowanych na starożytno, o czym można sądzić na podstawie następującego cytu:

Въ градѣ Бѣлоцерковскімъ Янѣ Пигловскомѣ родися дѣщѣ. По обычаю ж баба, въспримши отроча, пупокъ оурѣза нѣ ндобрѣ связа. Не вѣнмишижъ с бабѣ, положи отроча въ коритцѣ, обѣ ношть же кровъ изъ отрочатъ тчасе пупкомъ, кровію же исплѣвъ оумираше (trans. *W hradi Bilocerkowskim Janu Pihlowskomu rodisia dszechi. Po obyczaju że baba, wosprijemsi otrocza, pupokъ uriza, nѣ niedobri swiaza. Nie wniemsziż sie babi, polozi otrocza wъ korytci, obѣ noszť že krowъ izъ otroczate teczasje pupkomъ, krowiju že isplѣwъ, umiraszе*) [Житецкий 1889, 38].

Fragment ten w języku polskim brzmi następująco:

W mieście Białocerkowskim u Jana Pigłowskiego urodziła się córka. Zgodnie ze zwyczajem więc baba (położniczka), odebrawszy dziecko, obciąła pępowinę, lecz niedobrze ją zawiązała. Jednak tego nie spostrzegła, położyła dziecko do koryta. Krew całą noc ciekła z pępka i do rana dziecko zmarło (tłum. własne).

W przytoczonym fragmencie występują następujące formy aorystu: *rodi (sia)* 'urodziła się', *uriza* 'obciąła', *swiaza* 'zawiązała', *polozi* 'poło-

żyła'. Są tutaj również dwie formy imperfektum: *teczasze* 'ciekła' i *umirasze* 'umierało'.⁴

W pisanych zabytkach staroukraińskich z XIV–XV wieku aoryst prawie nie występuje. Poświadczony są dwie formy aorystu (*размыслихъ – razmyslich*, *поклонихомъ ся – poklonichom sia* ('pomyślałem', 'ukłoniliśmy się') w zabytku z 1446 r.; nie ma żadnej formy w *Apostole Krechowskim*, jednak w utworach A. Radywołowskiego, w latopisie Hrabianki występuje wiele ich użyc [Житрецький 1889, 341]. Dotyczy to również imperfektum, którego używano jeszcze rzadziej i które zaginęło jeszcze wcześniej.

Analogicznie aoryst i imperfektum zaginęły w staropolszczyźnie. W najstarszych zabytkach piśmiennictwa doby staropolskiej formy aorystu i imperfektum występują rzadko, są to formy archaiczne. Na przykład, w *Kazaniach świętokrzyskich* (najstarszy zabytek języka polskiego z XIV wieku) odnotowano tylko 8 form aorystu i imperfektum, w *Psalterzu floriańskim* – 13, w *Psalterzu puławskim* – 2, w *Zapiscie sądowej* [1401] – 2, w *Biblii Szarospatackiej* – tylko jedną. W innych zabytkach występują formy aorystu, ale tylko dla czasownika *być* [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 368].

Badacze historii języka polskiego znaleźli w najdawniejszych zabytkach polskich tylko 26 form aorystu i imperfektum [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 368] i tylko trzy z tej liczby (*mołwich*, *pospieszyczą*, *poczęcżą*) z pewnością można zaliczyć do aorystu, a siedem form (*siedziesze*, *mołwiasze*, *mołwiach*, *bieszce*, *wychadzasze*, *błogostłowiachą*, *biecżą*) do form imperfektum. Z wyjątkiem form *poczęcżą*, *pospieszyczą*, *błogostłowiachą*, *biecżą* wszystkie te formy można uznać zarówno za aoryst, jak i za imperfektum [Klemensiewicz 1961, 118].

Rozpoznanie aorystu było utrudnione także dlatego, że jego formy w 2. i 3. os. lp. były identyczne z formami 3. os. lp. czasu teraźniejszego, które już w dobie staropolskiej straciły końcówkę prasłowiańską *tb < *tī*. W związku z tym niekiedy nawet za pomocą kontekstu trudno rozstrzygnąć wątpliwość, ustalić formę czasową: czy są to szczątki aorystu, czy formy czasu teraźniejszego, np.: *Gdyż wynidzie Tobiasz chcąc swe nogi umyć w rzece, wysunąwszy się jedna wielika ryba, chcąc ji połknąć. Jejże się Tobiasz użasł, pocznie wołać wielikim głosem...* [za: Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 369].

W zacytowanym fragmencie czasowniki *wynidzie*, *pocznie* można traktować jako formy aorystu (*wyszedł*, *zaczął*), lecz jednocześnie można uznać je za formy czasu teraźniejszego (dokonanego) stosowane w znaczeniu czasu przeszłego.

Obserwujemy zatem zanik prostych form czasu przeszłego również w języku staropolskim. Jednak zarówno we współczesnym języku

⁴ Jak widać z kontekstu, forma imperfektum *umirasze* (umierało) tutaj została użyta w znaczeniu niewłaściwym. Właściwa w tym kontekście jest forma aorystu *umrie*, o ile chodzi o czynność dokonaną.

polskim, jak i ukraińskim zachowały się szczątki aorystycznych form czasownika *być*. W języku ukraińskim są to: partykuła *by* (*b*) w trybie przypuszczającym, a także elementy *by* (*b*) w spójnikach *jakby*, *aby*, *szczob*, które etymologicznie reprezentują formę 2. i 3. os. lp. aorystu czasownika *być*. Ponadto w języku rosyjskim, jak uważa P. Kuzniecowa, szczątkiem aorystu jest wykrzyknik *чу!* (*czu!*), który reprezentuje formę aorystu 2. os. lp. czasownika *czuty* ‘czuć’ [Кузнецов 1953, 239].

W gwarze huculskiej i bukowińskiej języka ukraińskiego w trybie przypuszczającym zachowała się również forma 1. os. lp. aorystu czasownika *być* – *bych*, np.:

Довбуш: – Єк **бих ділив** свій маєток, то межи усіма по рівні пайці. Нате вам по вівці, єк бога-тому, так бідному... я бих давав усім рівно; *transl.* Dowbusz: Jek bych dilyw swij majetok, to meży usima po riwni pajci. Nate wam po wiwci, jek bohatomu, tak bidnomu... ja bych dawaw usim riwno [H. Chotkewycz]; *thum. własne* – Dowbusz: Jeśli bym dzielił swój majątek, to między wszystkimi po równej części. Biercie sobie po owcy, tak bogaty, jak biedny... dawałbym wszystkim na równi; А чому **бих мала** мовчати, га? Я не буду мовчати!!; *transl.* A czomu bych mała mowczaty, ha? Ja ne budu mowczaty! [J. Fed’kowycz]; *thum. własne* Dłaczego miałabym milczeć? Nie będę milczeć!

W języku polskim szczątki aorystu czasownika **byti* również zachowały się w trybie przypuszczającym, lecz podobnie jak w języku ukraińskim tylko w 2. i 3. os. lp. – *by*. Formę 1. os. lp. *bych* można było spotkać jeszcze nawet w pierwszej połowie XVII w., ale bardzo rzadko. Została ona bowiem wyparta przez formę *bym*. Prasłowiańska forma *bych* jednak zachowała się w niektórych gwarach języka polskiego i do dzisiaj, a we współczesnym języku czeskim jest ona formą normatywną, standardową [Havranek, Jedlička 1960, 251]. Stopniowo do końca pierwszej połowy XVI w. zanikały również formy 1. i 3. os. lm. *bychom*, *bychą*. We współczesnym języku polskim forma aorystu 2. i 3. os. lp. *by* w trybie przypuszczającym połączyła się ze szczątkami form osobowych czasownika *być* czasu teraźniejszego *-m*, *-ś*, *-śmy*, *-ście* (o tym będzie dalej), wskutek czego utworzyły się formy *by-m*, *by-ś*, *by-śmy*, *by-ście*.

W ten sposób imperfektum i aoryst stopniowo zanikły nie tylko w języku mówionym, potocznym, lecz także w języku pisanym. Zostały one zastąpione, jak wspomniano powyżej, formą analityczną. Można wyodrębnić kilka przyczyn, które spowodowały to zjawisko. Główna z nich to ta, że w czasowniku słowiańskim rozwija się gramatyczna kategoria aspektu. Wyznacznikiem tej kategorii stały się przedrostki czasownikowe, natomiast system końcówek aorystu i imperfektum utracił swoją funkcjonalność, co w dużej mierze było spowodowane poprzednią fuzją końcówek osobowych tych dwu form czasowych.

Drugą ważną przyczyną zaniku prostych form czasów przeszłych było coraz częstsze i szersze używanie formy złożonej do oznaczenia czynności w przeszłości, przy czym zarówno skończonej, jak i niezakończonej. W rezultacie perfektum stało się uniwersalną formą, którą można było tworzyć i od czasowników aspektu dokonanego, i od czasowników aspektu niedokonanego [Мазон 1958, 49].

Po trzecie, powstały homonimiczne dla aorystu i imperfektum formy 2. i 3. os. lp. W konsekwencji forma gramatyczna w izolacji nie wskazywała na osobę, można ją było ustalić tylko w kontekście (i to nie zawsze). Formy perfektum natomiast za pomocą czasownika posiłkowego **byti* wyraźnie wskazywały kategorię osoby, dlatego stały się formą bardziej racjonalną.

Jako ostatni z powodów zaniku prostych form czasów przeszłych należy wymienić połączenie, a następnie homonimiczność form aorystu i imperfektum, o czym już wspomniano wyżej. Wskutek kontrakcji zintegrowały się i w języku staropolskim, i w języku staroukraińskim formy 1. os. lp. i lm. (*znaachъ > znachъ, znaachomъ > znachomъ*). Pod wpływem aorystu w obu językach zmieniła się, upodobniając się do aorystu, forma 2. os. lm. imperfektum (*-szetie > -stie*, w języku polskim – *-szecie > -ście*). Pod wpływem imperfektum końcówka 3. os. lm. aorystu *-szę* zmieniła się w języku polskim na *-chą*, zaszyły sporadyczne zmieszania form 3. os. lm. z formami 2. i 3. os. lp. aorystu w języku staroukraińskim (*powidasze, stojasze* zamiast *powidasza, stojasza*). Wszystkie te przyczyny przyspieszyły rozpad paradygmatu aorystu i imperfektum, uwarunkowały ich zanik.

Jednak i perfektum w takiej postaci, w której zostało przejęte z języka prasłowiańskiego, przetrwało niedługo. W językach słowiańskich, które dążyły do zwięzłości, ekonomii formy wyrazu, w tym w języku staropolskim i staroukraińskim, perfektum okazało się konstrukcją zbyt rozbudowaną. W związku z tym w obu językach już w najdawniejszych zabytkach spotyka się zniekształcone, skrócone formy czasownika posiłkowego **byti* w 1. i 2. os. obu liczb oraz pełny ich zanik w 3. os. lp. i lm. Przyczynił się do tego fakt, że formy słowa posiłkowego były używane przeważnie w postpozycji i miały charakter enklityczny. Ponadto w języku staroukraińskim i pozostałych językach wschodniosłowiańskich już w XIV–XV w. bardzo często pomijało się słowo posiłkowe w 1. i 2. os. obu liczb, co stało się możliwe wskutek aktywnego używania w zdaniu w roli podmiotu zaimków osobowych *ja, ty, my, wy*. W celu uniknięcia redundancji wykładników kategorii osoby słowo posiłkowe **byti* w formach czasu teraźniejszego stopniowo zanika.

W języku staropolskim formy prasłowiańskie czasownika **byti* (**jesti*) **jesmь, *jesi, *jestь, *jesmь, *jeste, *sąbь* zmieniły się na *jeśm, jeś, jest, jeśmy, jeście, są*. Jednak już w wieku XIV tracą one wyrazistość znaczeniową i przekształcają się w końcówki, swoiste przyrostki, które mogą łączyć się zarówno z imiesłowem na *-ł*, jak i z każdym innym słowem w zdaniu, co właśnie świadczy o uprzedniej ich samodzielności.

W ten sposób forma *jeśm* ulega redukcji do *-śm*, a potem do *-m* [Lehr-Splawiński 1978, 135], które zostało utrwalone w *Spowiedzi powszechnej* (początek XV wieku): *jakośm zgrzeszył, com się dopuścił*. W 2. os. lp. forma *jeś* przeszła w *ś* (*eś*):⁵ *iześ jadł, słyszałaś* itp. Forma 3. os. lp. *jest* w języku staropolskim miała formę równoległą – *jeść* (porównajmy rosyj-

⁵ Samogłoska *e* w rodzaju męskim odgrywa rolę wstawki eufonicznej.

skie *єть*), często używana była też forma *je* (porównajmy ukraińskie *є*, czeskie i in. *je*). W 1. os. lm. forma *ješmy*⁶ przeobraziła się w *-šmy*; tutaj pod wpływem innych form osobowych [Bak 1978, 303] odbyło się zmiękczenie spółgłoski *s*: *robili(ty)šmy, jechali(ty)šmy, pisali(ty)šmy*. Pierwotna forma polska 2. os. lm. *jeście* skraca się do *-ście*: *czekaliście, robiliście, chlebaście nie jedli* i in.

W języku staroukraińskim redukcja złożonych form perfektrum odbywała się powoli i dokładne ustalenie czasu zaniku form czasownika posiłkowego jest trudne; spotykano je jeszcze nawet w wieku XVI–XVII, na przykład: *Создал єси сіє или из оутробы матере с собою на жизнь єси то извлек?*, transl. *Sozdał jesi sije ili iz utroby mat'er'e s soboju na žizń jesi to izwlek?* [*Хрестоматія...* 1967, 124]; tłum. własne – *Stworzyłeś to czy z łona matki ze sobą na życie to wyciągnąłeś?*

Można również spotkać w języku staroukraińskim i staropolskim kontaminację form:

Климко: Зблудилєсь! А хочеш міні вірити? Здаст мі ся щом міл відити тепер чоловіка того, що міл горщков вельмі много. Тась ти його не шукал? Стецько: Ніт, бо ся ти натрапїлєсь; transl. Kłymko: Zbludyłeś! A chceszz mini wirity? Zdaст mi sia, szczom mił widity teper czołowika toho, szczo mił horszczkow welmi mnoho; Таś ty johо ne szukal? Stećko: – Nit bo sia ty natrapilєś [*Хрестоматія...* 1967, 213]; tłum. własne – Kłymko: Zbłądziłeś! A chceszz mi wierzyć? Zdaje mi się, że miałem widzieć tego człowieka, który miał garnków bardzo dużo; Nie szukałeś go? Stećko: – Nie, ponieważ ty się trafiłeś.

Podobnie jak w języku polskim, w ukraińskich zabytkach piśmiennictwa znajdujemy szczątki czasownika *byti* -м (-em, -em), -с (-сь, -есь, -есь), -смо (-zmo), -сте '-m (-em, -jem), -s (-eś, jeś), -smo (-zmo), -ste', które również są ruchomymi końcówkami przyłączanymi albo do imiesłowu czynnego czasu przeszłego, albo do innego wyrazu w zdaniu: *Чоловікам ошукал – признам ся до того*, transl. *Czołowikam oszukał – przyznam sia do toho* [*Хрестоматія...* 1967, 214], tłum. własne *Człowieka oszukałem, przyznaję się do tego*.

We współczesnym języku ukraińskim takie formy się nie zachowały – jedyną formą czasu przeszłego są dawne imiesłowy czynne czasu przeszłego na *-ł*, które pełnią funkcję wskaźnika czynności przeszłej (np. *він писав, вона писала, воно писало, вони писали, він пусав, вона пусала, воно пусало, вони пусали*); osobę w tym wypadku wskazują zaimki osobowe *я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони*, transl. *ja, ty, він (wona, wono), my, wy, вони*. Jednak w gwarach zachodnich języka ukraińskiego takich reliktowych form perfektrum używa się bardzo często, np. u Wasyla Stefanyka:

А шо-м уздрів, та й сказав-єм; Сотку ніби-є узєв, а додому шо несєш?; Та й навчила, та й єте по сєлі перєчули, та й єте з діда насміхалися; transl. *A szo-m uzdriv, ta j skazaw-jem: Sotku niby-s uziew, a dodomu szo nesesz?; Ta j nawczyła, ta j ste po seli perezuly, ta j ste z dida nasmichalysia; tłum. własne – Co zobaczyłem i powiedziałem: Setkę niby wziąłem, a do domu co niesiesz?; I nauczyła,*

⁶ Prasłowiańska końcówka 1. os. lm. *ъ* (jer) w języku polskim pod wpływem zaimka osobowego *my* została zastąpiona przez *y*.

i we wsi słyszaliście, i z dziada naśmiewaliście się. U Iwana Franki: – Що вам, Довбушуку, – уговорував Петрій, – чому налягасте на мене, аби-м вертався, сли ніяк не могу?; *transl.* – Szczo wam, Dowbuszczuku, – uhoworiuwaw Petrij, – czomu nalahajete na mene, aby-m wertawsia, sly nijak ne možu?, *tłum. własne* – Co wam, Doboszczuku – wypytywał Petrij, – Dlaczego nalegacie na mnie, żebym wracał, jeśli nijak nie mogę?

Interesującym zjawiskiem w gwarach zachodnich współczesnego języka ukraińskiego jest używanie szczątkowych form 2. os. obu liczb czasu terażniejszego czasownika *być* jako łącznika w orzeczeniu złożonym imiennym. Można to zjawisko zaobserwować w dialogach: – *He чую, шо ти кажееш!* – *Глухий-с?*; *transl.* – *Ne czuju, szo ty każesz!* – *Hłuchyj-s?*, *tłum. własne* *Nie słyszę, co mówisz! Głuchy jesteś?* Analogiczne wyrazy spotyka się także w utworach zachodnioukraińskich pisarzy. Przykłady podobnych użyć odnotowano u I. Franki: *То чого ж хочете від мене сли-сте такі фудульні?*; *Троха-м нездоров, але то не шкодит*; *transl.* *To czoho ż хочете wid mene, sly-ste taki fudulni?*, *Trocha-m nezdorow, ale to ne szkodyt*, *tłum. własne* *Więc czego chcecie ode mnie, jeżeli jesteście tacy honorowi?*, *Trochę jestem niezdrów, ale to nie szkodzi.* We współczesnym języku ukraińskim opuszcza się łącznik, zatem zdania miałyby taki wygląd: *Ty__ hluchyj?* *Wy__ taki fudulni?* *Ja__ nezdorow.* Prawda, niekiedy w celu stylizacji te archaiczne formy można znaleźć w tekstach współczesnych pisarzy: *Ву месники тепер за них, ви меснику есте*; *transl.* *Wy mesnyky teper za nych, wy mesnyky jeste* [M. Bażan], *tłum. własne* *Wy jesteście teraz za nich mścicielami, wy mściciele jesteście.* Analizowane formy występują także w modlitwie: *Отче наш, іже еси на небесах*; *transl.* *Otcze nasz, iże jesy na nebesach*, *pol.* *Ojcze nasz, który jesteś w niebie...*

Plusquamperfectum (czas zaprzeszły), jak o tym wspomniano powyżej, było stosowane w językach słowiańskich tam, gdzie była konieczność wskazania na minioną czynność, która w bliższym lub w dalszym czasie poprzedzała inną czynność minioną wyrażoną innymi formami czasu przeszłego [Генсьорський 1957, 64]. Jeśli perfektrum wyrażało czynność odnoszącą się do momentu mówienia, to w czasie zaprzeszłym czasownik **byti* wykluczał jakikolwiek związek rezultatu czynności z momentem mówienia [Русанівський 1959, 86].

Języki słowiańskie przejęły z języka prasłowiańskiego plusquamperfectum w postaci klasycznej, którą tworzone za pomocą imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-l* i imperfektum czasownika **byti* (*chodzilь biachь, chodzilь biasze, chodzili biachomь, chodzili biaszetie, chodzii biachq*). Jednak w niektórych językach ta forma z czasem zanika, natomiast pojawia się nowa forma, która składała się z perfektrum czasownika **byti* (*bylь jesmь, bylь jesi, bylь jestь, byli jesmь, byli jestie, byli sqь*) i imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-l*. Zatem formy typu *napisalь biasze* zostały zastąpione formami *napisalь bylь jesmь*.

W języku staroukraińskim używano obu tych form, pierwszej nawet częściej, na przykład: **Въ то время ѣхалъ вше Данилъ во Угры королеви**

и еще бо вшесть не слышалъ прихода поганыхъ татаръ на Киевъ [Волынско-Галицкая... 1871: 61]; transl. „W to wremja **jichałъ biasze** Daniłъ wo Ugry korolewi, i jeszcze bo **biaszetъ nie słyszałъ** prichoda pohanychъ tatarъ na Kyjewъ”, tłum. własne *W ten czas był pojechał Danił na Węgry ku królowi i wtedy jeszcze nie słyszał nic o najeździe tatarów na Kijów*. Jednak w późniejszych zabytkach staroukraińskich przeważa forma nowsza (*були есмы послали нашего посла* [Безпалько, Бойчук 1962, 347], transl. *byli jesmy poslali naszego posła = byliśmy poslali naszego posła*), w której z czasem opuszcza się (z tych również przyczyn, co i w perfekcie) słowo posiłkowe **byti* w czasie teraźniejszym. Zatem formy typu *napisałъ byłъ jestъ* przeobrażają się w formy *napisałъ byłъ*. Forma ta od wieku XVI staje się obowiązująca [Русанівський 1970, 260] i we współczesnym języku ukraińskim jest normatywna:

О щоб були мої осліпли очі, було б в душі ясніше і спокійніше [I. Franko]; transl. O szczeb były moi oslipty oczy, було b w duszi jasnisze i spokijnisze; Знов узялися за лопати всі чорнороби, що вчора були зовсім покинули цей котлован [J. Basz]; transl. Znow uziałysia za łopaty wsi czornoroby, szczo wczora były zowsim pokynuly cej kotlowan; tłum. własne – O żeby były moje oczy oślepy, byłoby w duszy jaśniej i spokojniej; Znow wzięli łopaty do rąk wszyscy robotnicy, którzy wczoraj byli całkiem porzucili ten wykop.

W języku staropolskim używano nowszej formy plusquamperfectum. Zwłaszcza często występuje ona w *Kazaniach gnieźnieńskich* [XV w.], np.: *Maria swego synka jest porodzić była miała* [Lehr-Spławiński 1978, 132]. Trzeba jednak zauważyć, że w wielu wypadkach czas zaprzeczony znaczeniowo nie jest niezbędny, nie oznacza czynności zaprzeczłej. Niekiedy używa się tej formacji w języku doby późniejszej: *Niebo a morze – te dwie rzeczy były świat zastąpiły; wszystko był opanował cny naród słowiański* [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 373]. We współczesnym języku polskim formacji czasu zaprzeczonego używa się bardzo rzadko wyłącznie w celach stylizacyjnych.

Jak wskazują badania historyczno-porównawcze, w ewolucji systemu form czasów języka polskiego i ukraińskiego występuje dużo wspólnych cech i tendencji, co można wyjaśnić wspólnym pochodzeniem języków wschodnio- i zachodniosłowiańskich. Jednocześnie dla każdego z obu języków, zarówno polskiego, jak i ukraińskiego, charakterystyczne są własne specyficzne cechy rozwoju i stabilizacji gramatycznej kategorii czasu i sposobów jej wyrażania.

Bibliografia

- P. Bąk, 1978, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
 K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, 2006, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.

- B. Havranek, A. Jedlička, 1960, *Česká mluvnice*, Praha.
- Z. Klemensiewicz, 1961, *Historia języka polskiego*, cz. I: *Doba staropolska (od czasów najdawniejszych do początku XVI w.)*, Warszawa.
- Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- T. Lehr-Splawiński, 1978, *Język polski: pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- S. Rospond, 1971, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- S. Urbańczyk (red.), 1978, *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław.
- C. Бевзенко, А. Грищенко і in., 1978, *Історія української мови. Морфологія*, Київ.
- О. Безпалько, М. Бойчук і in., 1962, *Історична граматика української мови*, Київ.
- X. Бирнбаум, 1987, *Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции*, Москва.
- Н. Ван-Вейк, 1957, *История древнецерковнославянского языка*, Москва.
- Волинско-Галицкая летопись, составленная съ концемъ XIII в. (1205–1292)*, 1871, Львовъ.
- А. Генсьорський, 1957, *Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літопису*, Київ.
- П. Житецкий, 1889, *Очеркъ литературной истории малорусского нарѣчія въ XVII вѣкѣ*, Киевъ.
- П. Кузнецов, 1953, *Историческая грамматика русского языка. Морфология*, Москва.
- А. Мазон, 1958, *Вид в славянских языках (принципы и проблемы)*, Москва.
- Ю. Маслов, 1984, *Очерки по аспектологии*, Ленинград.
- А. Мейе, 1951, *Общеславянский язык*, Москва.
- О. Мельничук (red.), 1966, *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, Київ.
- С. Обнорский, 1960, *Избранные работы по русскому языку*, Москва.
- В. Русанівський, 1959, *Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст.*, Київ.
- В. Русанівський, 1970, *Структура українського дієслова*, Київ.
- Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)*, 1967, Київ.

Spis stosowanych skrótów

lm.	liczba mnoga
lp.	liczba pojedyncza
os.	osoba
pie.	język praindoeuropejski
pol.	język polski
przyp. red.	przypis redaktora
psl.	język prasłowiański
scs	język staro-cerkiewno-słowiański
stpol.	język staropolski
stukr.	język staroukraiński
tłum. własne	tłumaczenie własne
transl.	transliteracja
ukr.	język ukraiński

Gramatyczna kategoria czasu w języku polskim i ukraińskim w ujęciu diachronicznym

Streszczenie

Artykuł przedstawia historię kształtowania się kategorii czasu w języku polskim i ukraińskim, to jest form czasu teraźniejszego, przyszłego i przeszłego na podstawie rekonstrukcji odpowiednich, analogicznych form języka prasłowiańskiego. Autor szczegółowo analizuje proces kształtowania się form czasowych w obu językach, ujawniając ich cechy wspólne i specyficzne. Materiał oparty jest na pracach wybitnych językoznawców europejskich (A. Meillet, N. van Wijk, Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, S. Dubisz, P. Żyteckij, W. Rusanivskyj, P. Kuzniecowa i in.). Autor podaje pełny obraz systemu form czasowych i gramatycznej kategorii czasu w sposób komplementarny w dwóch pokrewnych językach.

Słowa kluczowe: kategoria czasu – formy czasowe – podstawa czasownika – końcówki osobowe – liczba pojedyncza – liczba mnoga – czas teraźniejszy – czas przeszły – czas przyszły – język prasłowiański.

Grammatical category of time in Polish and Ukrainian from a diachronic perspective

Summary

The paper presents the history of shaping the category of time in Polish and Ukrainian, that is forms of the present, future and past tenses, based on a reconstruction of appropriate, analogous forms of the Proto-Slavic language. The author analyses the process of shaping tense forms in both languages in detail, revealing their common and specific features. The material is based on works by renowned European linguists (A. Meillet, N. van Wijk, Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, S. Dubisz, P. Zhyteckiy, W. Rusanivskyi, P. Kuzniecowa, and others), a complete picture of the system of tense forms and the grammatical category of time in a complementary manner in two related languages.

Keywords: category of time – tense forms – verb root – personal endings – singular – plural – Proto-Slavic language.

Adj. Monika Czarnecka